

Gramatické kategorie sloves
Gramatický význam
Gramatická forma

Tvary sloves (systém slovesných tvarů je složitější než systém tvarů jmen)

5-7 flektivních paradigmat: *infinitiv, indikativ přítomného aktiva, imperativ, soustava tvarů příčestí minulého, pasivního, soustava tvarů přechodníku přítomného a minulého.*

V některých případech se do soustavy slovesných tvarů řadí i podstatné jméno slovesné a dlouhé tvary adjektiv z participií a přechodníků. Důvodem je zachování vyjádření gramatických kategorií slovesa (vid) a zachování reflexivního se.

Infinitiv (neurčitek) (*chválit, být chválen*)

Verbum finitum – určitý tvar slovesný (*neseš, dones, zaříd', pojedeme, nesls, přinesl jsem, donesl bych, bylo zařízeno, bude chodit*)

Participium (příčestí) (*donesl, (být/jsa) zařízen, nesa, zařídív*)

Syntetický (jednoduchý): *neseš, dones, zaříd', pojedeme, nesls, chválit, donesl, zařízen, nesa, zařídív* a **analytický (složený):** *přinesl jsem, donesl bych, je/bylo/bude zařízeno, bude chodit, bud' chválen* tvar

Gramatickou formou je kumulovaný morf (většinou koncový), samostatně stojící gramatický morf, ale i další prostředky.

Které slovesné tvary vyjadřují osobu (osobní tvary)?

Gramatický význam kategorie osoby

- tvary osobní – vyjadřují na tvaru slovesa vztah obsahu predikátu (toho, co se pojmenovává přísl. slovesným tvarem) k účastníku komunikačního aktu, jímž může být a) mluvčí – 1. osoba; b) adresát – 2. osoba; c) jiný předmět komunikace – 3. osoba

Gramatická forma kategorie osoby

- forma – a) osobní koncovka: aa) jednoduchého tvaru (*píšu*), ab) tvaru pomocného slovesa (*psal jsem/jsi/bych/by*), ac) absence tvaru pomocného slovesa (*Petr psal dopis rodičům.*), ad) volný morfém „-s“ (*psals, ptal by ses*), ae) osobní zájmeno (hovor.: *já tam už stokrát psal*)
- Os. z. vyjadřují svým lexikálním významem totéž, co se vyjadřuje GK osoby gramatickou formou
- různě se hodnotí tvar 3. os. sloves bez subjektu (*prší, tancuje se tam...*) neosoba/neosobní tvar/ impersonále

Znáte pravidla, jimiž se řídí postavení auxiliáru (pomocného slovesa) ve tvarech minulého času indikativu prezentu v češtině?

K jaké osobě s vztahuje děj slovesa ve tvaru přechodníku?

Které slovesné tvary vyjadřují číslo?

Co vyjadřuje gramatická kategorie čísla u slovesných tvarů?

- 1. os : 2. os. – symetrický vztah – partneři/členové komunikace (mluvčí – adresát)
- 3. – mimo tento vztah (předmět komunikace – ten naopak symetricky vyjadřuje vztah ke kategorii kvantity realizovaný GK čísla) – rozlišuje se sg. x pl. předmětu komunikace
- vztah k mluvčímu – 1. sg.
- vztah k adresátu – 2. sg.
- vztah k mluvčímu a dalším účastníkům komunikace – 1. pl. (já+2.os.+3.os - inkuziv, já+3.os. – exkluziv se v č. gramaticky nerozlišuje)
- vztah k adresátu a dalším účastníkům komunikace – 2. sg.

Znáte případy gramatikalizovaných neshod mezi gramatickou formou osoby a čísla a gramatickým významem?

(Transpozice GK osoby/čísla = konvencionalizované použití nepatřičné formy GK osoby/čísla:)

- zdvořilostní formy: vykání, onikání, onkání (za 2. os. sg. – 2./3. os. pl., 3. os. sg.)
- plurál majestaticus, plurál modestiae (pl. skromnosti, autorský pl.) – za 1.sg. 1. pl.
- *sedíme rovně, neopisujeme, stojíme*, 1.pl.ind. za 3.pl. imp.
- *to Vám vzkazuje Vinetou, náčelník Apačů* – 3. sg. za 1.sg.
- *a teď vytrhneme ten zoubek* – 1.pl. za 1.sg.
- *a co si bude slečna přát* – 3. os. sg. za 2. os. sg.

Gramatický význam kategorie času

Časová osa a relativní časy

- význam: zařazení obsahu predikátu na časovou osu minulost-přítomnost-budoucnost /před okamžikem promluvy – v okamžiku promluvy – po okamžiku promluvy
- absolutní (vztah k okamžiku promluvy) a relativní čas (relace – vztah dvou dějů z hled. jejich souběžnosti/následnosti v čase)
- empirické (přítomnost/minulost)
- neempirické (budoucnost)
- prézens (jednoduchý)
- préteritum (složený)
- futurum (prézentní tvary dok. sloves, složený tvar – nedok. sl., syntetické futurum)

Prézens a přítomnost

- forma prézentu – nejen okamžik promluvy, ale úsek od posledního k aktuálnímu okamžiku p.
- historický prézens
- gnómický prézens (obecná platnost – *Země je kulatá, tak dlouho se chodí se džbánem ...*)
- dramatický prézens (*jdu tam a vidím ...*)
- schopnost prézent. tvarů některých nedok. sloves (+ adv. temp.) – pro vyjádření futura (*jedu do Prahy – zítra*)

Aktuální a neaktuální přezens

- koincidence s nějakým časovým bodem x absence takové koincidence
- v češtině negramatikalizovaná, vyjadřovaná lexikálně (iterativa jsou např. vždy neaktuální – *Petr hrává šachy*. věta *Petr hraje šachy*. může být a) aktuální – *Petr teď hraje šachy* n. neaktuální – *Petr umí hrát šachy/ Petr hraje šachy každý čtvrtek*.)
- souvisí s kat. vidu

Vid a čas

- dok. slovesa mají formální tvar přítomnosti, který vyjadřuje děj ukončený v budoucnosti – budoucí čas
- nedok. slovesa vyjadřují futurum opisem (*budu, budeš, bude, budeme, budete, budou* + infinitiv). Skupina sloves tradičně vymezovaná jako slovesa pohybu vyjadřuje futurum synteticky, a sice prefixem *po-/(pů-)* *Pojedeš domů? Ne, půjdu pěšky. Jestli nepomažeš, tak to nestihneš včas.*

Analytické a syntetické futurum

Jak poznáte rozdíl mezi slovesem utvořeným prefixem *po-* a tvarem syntetického futura?

Kolik sloves tvoří v češtině futurum analyticky?

Jedná se o uzavřenou skupinu?

Atemporálnost slovesného tvaru

- forma imperativu - současnost s okamžikem promluvy
- imperativ dok. sloves – budoucnost
- imperativ – futurum – modální význam futura
- kondicionál – reálnost – ireálnost děje

Vztah kategorie času a způsobu

- asymetricky se vyjadřuje čas na tvarech podle GK způsobu
- forma kondicionálu – forma l-ové part./part. minulé – prim. forma pro tvoření minulého času – kond. přít./min. – podmínka reálná/ireálná nejde o relevanci času ale +/-reálnost možnosti vyjádřené způsobem podmiňovacím
- forma futura se používá v platnosti nejistoty „asi“ (*ty budeš nemocný = zdá se, že jsi nemocný*)

Gramatické významy kategorie způsobu

- význam komunikativní postoj mluvčího k obsahu vyjádřeného slovesným tvarem
- tři významy – oznamovací – indikativ (chápání děje jako reálného); rozkazovací – imperativ (chápání děje jako nutného); podmiňovací (chápání děje jako možného - podmíněného)

Gramatická forma kategorie času a způsobu

Indikativ

- rozvinutý paradigmaticky pro všechny tři časy, všechny osobní tvary obou čísel
- funkčně bezpříznakový (lze jej transponovaně použít i ve funkci imp. : *stojíme!* nebo kond. *přijdete – je to tady, nepřijdete prodá se to*)

Imperativ

- fce. apelovost
- syntetické tvary – 2. sg./ 1.2.pl.
- proti tomuto pojetí př.: *Bůh sud', přijď království tvé*
- imperativy analytické (ať + prez. 3.os.)
- optativní (přací způsob) – částice *kéž* + kond.
- imperativní použití infinitivu - povely

Kondicionál

- přítomný (co do kat. času bezpříznakový – vytráčení se tvarů kond. min. v mluveném jazyce)
- minulý – výhr. psaný jazyk, především ve složitých strukturách, kde je třeba vyjádřit souslednost

Gramatická kategorie slovesného rodu (diateze)

- GK. slovesa – opozice akt. x pas.
- různě teoreticky pojaté – spol. zákl. paradigmata urč. počtu syntakticko sémantických struktur jakožto různých způsobů prezentací dějových situací jediného predikátu (diateze)
- formálně sémantický vztah podmětu k původci děje (č. tradice Havránek, Kopečný, Šmilauer)
- původce děje = formální podmět věty – aktívum
- původce děje odlišný od form. podmětu věty = pasívum
- pasívum – konstrukce s reflex. „se“- zvrtné pasívum
- opisné pasívum – složený slovesný tvar (urč. tvar slovesa být + pasivní participium významového slovesa) rozvinutý ve všech časových formách až v průběhu historického vývoje
- omezení : tranzitiva
- zvrtné pasívum – tvar 3.os. ind. prez. akt. + se
- reflexiva tantum (*ptát se*), reflexiva s víceméně samostatným význam odlišným od významu nereflexivního slovesa (*pustit koho kam x pustit se do č-o*), reflexiva s významem „vzájemnosti“ (*bít se, milovat se*)

Reflexiva tantum

- *smát se*
- *bát se*
- *ptát se*
- *kát se*
- *troufat si*
- *loudat se*
- *stydět se*
- *choulit se*
- *zdát se*
- *toulat se*

- *dát – dát se směrem k (vydat – vydat se)*
- *dostat – dostat se někam*
- *stát – stát se*
- *hodit – hodit se k čemu/na co*
- *třít – třít se (o rybách)*
- *chovat – chovat se nějak*

- *utkat – utkat se s někým*
- *dopustit – dopustit se něčeho*
- *ucházet – ucházet se o něco*
- *brát – brát se za něco*
- *počínat – počínat si nějak*
- *obejít – obejít se bez něčeho*
- *vyznat (vyznat se z čeho) – vyznat se v něčem*

Gramatická kategorie vidu

- význam: netemporální časovou dimenzi děje/stavu vyjádřeného slovesným lexémem
- ukončenost/uzavřenost/ohraničenost – neukončenost/otevřenost/neohraničenost děje – perfektiva (dokonavá) x imperfektiva (nedokonavá)
- ? obouvidovost – zdánlivá (jmenovat, analyzovat)
- dokonavá slovesa nevyjadřují aktuální přítomnost
- neaktuální prézens vyjadřují dok. slovesa (*vejde se to tam, já se tady napracuji a není mi t k ničemu*)
- zaměnitelnost vid. opozic (*kouří/vykouří 20 cigaret denně*)
- prézens (forma) – děj bude ukončen po momentu promluvy/nikoli děj se uskuteční po momentu promluvy (*až uvařím oběd, zatelefonuji = a)vařím/b)budu vařit*)
- relativní časy
- současnost nedok. + dok./nedok. (*Petr psal článek a pil/vypil pivo.*)
- posloupnost dok. + dok./nedok. (*Petr napsal článek a pil/vypil pivo.*)
- změna vidu nemá za následek změnu lexikální sémantiky
- čistě vidové opozice jsou formy jednoho a téhož lexému (*psát – napsat, platit – zaplatit, dát – dávat, přepracovat – přepracovávat*)
- vidové trojice (*hradit – nahradit – nahrazovat, blížit se – přiblížit se – přibližovat se*)

Gramatická forma

- prefixace (N-D)
- sufixace a) (prefD-N) (sekundární imperfektiva) tam, kde se prefixací nemění jen vid, ale i lexikální význam, b) (nepref.D – N)*dát – dávat, koupit – kupovat*
- *supletivní kořeny (brát – vzít, najít – nacházet, rozjet – rojíždět, donést – donášet, naložit - nakládat)*

Vidově relevantní sufixy (sekundární imperfektiva)

- -áv-a-t (*přepracovat – přepracovávat*)
- -ív-a-t (*přežít - přežívat*)
- -v-a-t (*zakrýt – zakrývat*)
- -a-t (*namluvit - namlouvat*)
- -e/-ě-t (*dopustit – dopouštět*)
- -ova-t (*dopsat - dopisovat*)

Vidová defektnost

- imperfektiva tantum (*spát, sedět, nudit se*)
- perfektiva tantum (*nakecat zakřičet*)

Vid, determinovanost x indeterminovanost, iterativnost

- iterativa – pravidelnost formy + význam (opakování) – kandidát na třetí vidový význam (Kopečný x Poldauf)

Způsob slovesného děje – Aktionsart

- není GK běžná v české gramatické tradici
- sémantická klasifikace sloves
- propojen s GK vidu
- stejné formální prostř. (prefixy, sufixy + se/si)
- **slovotvorba (modifikace významu slovesa)**
- **lexikálně sémantické skupiny** – ingresiva (počátek děje), evolutiva (počáteční fáze děje), delimitativa (krátké trvání děje), rezultativa (odpovídají vid. prefig. protějškům), terminativa (konfektiva) (průběh celého děje), perdurativa (proces trvající určitou dobu), finitiva/kompletiva (konečnou fázi děje), egresiva (konec děje), exhaustiva (trvání děje až do konce), totální (zcela, úplně), saturativa (trvání děje až do uspokojení subjektu), extenziva (hodně, často, dlouho), kumulativa (uchopení blíže neurčené kvantity objektu), intenziva (vysoká kvantifikace děje), excesiva (nadměrnou intenzitu/trvání děje s nežádoucím výsledkem), distributiva (několikanásobný průběh děje), atenuativa (oslabená intenzita děje), semelaktiva/okamžitá (jednorázový průběh děje časově minimalizovaný), momentální, iterativa/frekventativa (opakovanost děje), deminutiva komitativa (doprovodný děj), frekventativa (několikanásobný průběh bodového děje), stativa (stavová), dekurziva (kontinuální probíhání děje), mutativa (přijímání vlastnosti)